

שם המחקר : אימהות וסבתות במשפחות לילדים עם/וללא מוגבלות שכלית התפתחותית בחברה

הערבית

שנה : 2017

מס' קטלוגי : 114

שם החוקר: פרופ' ליאורה פינדלר

כותבים נוספים: סונדוס פאטמה זבידאת, נטלי רכבי, ורה סקבירסקי

רשות המחקר: בבית הספר לעבודה סוציאלית ע"ש לואיס וגבי וייספלד, אוניברסיטת בר אילן

תקציר המחקר:

מחקר זה נערך בסיוע מלגה מקרן שלם.

נוכחות ילד עם מוגבלות שכלית התפתחותית במשפחה הערבית עלול, כאמור, להוות מקור לדחק מוגבר ולפגיעה ברווחה הנפשית של הוריו. לרוב, האם היא זו הנושאת במרב העול המתוסף לחייה, ולכן גם בריאותה הנפשית עלולה להיפגע. אחד מהמקורות המשמעותיים המזכרים תדיר במשפחה כמענה לדחק זה הן הסבתות, שלפי דוחי אימהות – תרומתן להן ולנכדיהן רבה.

למרות הקשרים הבין דוריים היציבים במשפחה הערבית, הוקדש מחקר מועט לחווייתן של סבתות אלה ולהשלכות של נוכחות נכד עם מוגבלות עליהן. יתר על כן, עד כה לא נבחנה כלל תרומתן ההדדית של אימהות וסבתות זו לזו בנסיבות ייחודיות אלה.

מחקר זה כולל מערך רב-משתני, הבוחן את נקודות המבט של אימהות וסבתות ערביות לגבי משאבים אישיים כמו הערכה עצמית, משאבים בין אישיים כמו רמת התמיכה האמוציונלית והאינסטרומנטלית (המתקבלת על פי תפיסת האימהות והמוענקת על פי תפיסת הסבתות), תפיסת תפקיד הסבות (הסימבולי, הרגשי, הקוגניטיבי, וההתנהגותי), אשמה ובושה, ותרומתם לדחק ולרווחה הנפשית של אימהות ולרווחתן הנפשית ולצמיחתן האישית של סבתות.

רווחה נפשית מוגדרת כהערכה הקוגניטיבית והרגשית של הפרט את חייו. רווחה נפשית מהווה מושג רחב הכולל בתוכו חוויה של רגשות חיוביים, רמות נמוכות של רגשות שליליים ושביעות רצון גבוהה מהחיים (Diener, Lucas, & Oishi, 2002). מחקרים מראים כי רמת הרווחה הנפשית של הורים לילד עם מוגבלות הינה נמוכה יותר מזו של הורים לילד עם התפתחות נורמטיבית (לדוגמא, Florian &

Findler, 2001; Ha, Hong, Seltzer, & Greenberg, 2008; Weeks, Bryanton, Kozma, & Nilsson, 2008). לצד זאת, מחקרים מעטים בחנו את נושא הרווחה הנפשית בקרב סבים וסבתות במשפחות אלו (Hall, 2004; Miller, Buys, & Woodbridge, 2012). במחקר שנערך בקרב אימהות מן החברה הערבית עלה כי לא קיים הבדל ברמת הרווחה הנפשית בין אימהות לילד עם מוגבלות לבין אימהות לילד עם התפתחות נורמטיבית בחברה הערבית (עודה, 2014). לאור מאפייניה הייחודיים של החברה הערבית, הרווחה הנפשית של הפרט אינה מוצבת בעדיפות בהשוואה למחויבות הקהילתית והמשפחתית (Barakat, 1993). **צמיחה אישית** מוגדרת כהליך של יצירת משמעות לנוכח משבר ומצוקה קיומית (Tedeschi & Calhoun, 1995). מחקרים הראו

כי לאחר אירוע דחק, בכוחם של אנשים למצוא חוסן ולחוות צמיחה אישית (Schaefer & Moos, 1995; Tedeschi & Calhoun, 1992). סבים וסבתות בכלל ואלו אשר להם נכד עם מוגבלות בפרט, עלולים להתמודד עם שינויים משמעותיים ודרמטיים בחייהם בעקבות המעבר לסבות. שינויים אלו בכוחם להוות הזדמנויות לצמיחה אישית. ממחקרה של עודה עולה שאימהות לילד עם מוגבלות חוות צמיחה אישית ברמה דומה לזו של אימהות לילד עם התפתחות נורמטיבית (עודה, 2014)

הערכה עצמית מתייחסת לעמדת הפרט לגבי עצמו (Coopersmith, 1967). זהו מושג הכולל בתוכו את רמת הערך העצמי, הכבוד העצמי והקבלה של הפרט את עצמו (Rosenberg, 1979; Silver, 1995; Bauman, & Ireys, 1995). ערך עצמי נבדק, לעתים קרובות, בהקשר של אימהות בכלל ואימהות לילד עם מוגבלות או מחלות בפרט (Florian & Findler, 2001; Hobfoll & Lerman, 1989). מחקרים אלו העלו ממצאים מגוונים באשר לתרומתו של הערך העצמי ולהבדלים הקיימים בין אימהות לילד עם מוגבלות לבין אימהות לילד עם התפתחות נורמטיבית. לצד זאת, מחקרים מעטים בחנו את נושא הערך העצמי בקרב סבים וסבתות במשפחות אלו.

אשמה ובושה הינם רגשות בעלי תפקיד משמעותי בעולמו הפנימי של הפרט ובמערכות היחסים שלו עם אחרים (Price Tangney, & Dearing, 2002). רגשות האשמה והבושה תלויים רבות בסביבתו של הפרט ובאופן שבו הפרט חש כי הסביבה מגיבה למעשיו (Lazarus, 2006). האשמה והבושה מתעוררות באופן שונה מאדם לאדם ולנוכח נסיבות כאלה או אחרות (Gardner, 1969). כמו כן, קיימים

הבדלי אישיות, הקשר ותרבות אשר להם השפעה על נטיית האדם לחוש אשמה או בושה (Tangney, 1990). מחקרים מעטים התייחסו לתחושות האשמה והבושה בקרב משפחות לילד עם מוגבלות (לדוגמא, Sen & Yurtsever, 2007; Findler, Klein Jacoby, & Gabis, 2016). לעיתים, נוכחותו של ילד עם מוגבלות במשפחה עלולה להיחוות ככישלון וכבושה ולהוביל לרגשי נחיתות בקרב ההורים. בחברה הערבית, המוניטין של המשפחה הינו אחד המשאבים העיקריים הקיימים למשפחה (Abu Baker & Dwairy, 2003). כתוצאה מכך, החשש להמיט בושה על המשפחה מהווה את אחד המנגנונים אשר שולטים בחברי המשפחה ומניעים את התנהגותם (Abu Baker & Dwairy, 2003).

גם האופן שבו האימהות והסבתות תופסות את **התפקיד הסבי** מושפע הן ממאפייני החברה הערבית והן מנוכחותו של ילד עם מוגבלות במשפחה. תפקיד הסבות הנו תפקיד משפחתי הכולל ממדים קוגניטיביים, רגשיים, סימבוליים והתנהגותיים וטומן בחובו מאפיינים שליליים וחיוביים של חוויית הסבות אשר מתקיימים זה לצד זה (Findler, Taubman-Ben-Ari, Nuttman-Shwartz, & Lazar, 2013). במחקרה של אבו עמשה נמצא שסבים וסבתות ערבים ממעטים לבטא רגשות שליליים כלפי תפקיד הסבות בהשוואה לסבים ולסבתות יהודים (אבו עמשה, 2012).

תמיכה חברתית מוגדרת כאינטראקציה בין-אישית המערבת ממדים רגשיים ואינסטרומנטליים, והיא מוענקת לפרט על ידי קשרים פורמליים ובלתי פורמליים עם יחידים או קבוצות (Wallston, Alagna, De Veliis & De Vellis, 1983; Wandersman, Wandersman, & Kahn, 1980). תמיכה חברתית מהווה את אחד המשאבים העיקריים של הורים לילד עם מוגבלות, אשר בכוחה לסייע להתפתחות של שינוי חיובי לאחר משבר, לתרום ליכולתם להתמודד עם לחץ, להסתגלותם ולהגביר את תחושת הרווחה הנפשית (למשל, Dunst, Trivette, & Hanby, 1994; Findler, 2000; Florian & Martinussen, 2003; Hobfoll, 1989; Findler, 2001; Friborg, Hjemdal, Rosenvinge, & Martinussen, 2003; Hobfoll, 1989; Manuel, Naughton, Balkrishnan, Paterson Smith, & Koman, 2003; McMillan & Cook, 1990; Mirfin-Veitch, Bray, & Watson, 1996; Sarason, Pierce, & Sarason, 2003). מחקרים רבים מצביעים על חשיבות התמיכה של הסבים והסבתות במשפחות להן ילד עם מוגבלות. הסבים והסבתות לנכד עם מוגבלות מהווים גורם מרכזי במערכת התמיכה של המשפחה, ומנקודת מבטן של

אימהות לילד עם מוגבלות הם מהווים דמויות משמעותיות בהתמודדות היום יומית ובהתמודדות עם מצבי לחץ בפרט (Findler, 2000).

גם למאפיינים האישיים של הסבים והסבתות השפעה על רמת מעורבותם ותמיכתם במשפחות אלו. גורמים אלו כוללים את גיל הסבים, מצבם הבריאותי, הקשרים המשפחתיים והמרחק הגיאוגרפי. מטרת המחקר היא לבחון את תרומתם של משתנים קונטקסטואליים, כמו דחק, משאבים אישיים, כמו הערכה עצמית, ומשאבים בין אישיים, כמו רמת התמיכה האמוציונלית והאינסטרומנטלית, תפיסת תפקיד הסבות ותרומתם לדחק ולרווחתן הנפשית של אימהות ולרווחתן הנפשית ולצמיחתן של סבתות. יתר על כן, במחקר תיבחן תרומתם הממתנת של המאפיינים האישיים-תרבותיים, קרי, רגשות-הבושה והאשמה, לדפוס קשרים אלה. מאחר שהערכת משתנים אלה היא סובייקטיבית, ומתוך הכרה בשוני בין נקודת המבט של האימהות לבין זו של הסבתות, אך תוך הכרה בתרומתן זו על זו, נבדקו ההבדלים ביניהן. בנוסף, נבחנה תרומתם ההדדית של משתני האם ומשתני הסבתא לבריאותן הנפשית ותרומת משתני האחת על בריאותה הנפשית של האחרת. על מנת לעמוד על האפיונים הייחודיים של אימהות וסבתות לילד/לנכד עם מוגבלות שכלית התפתחותית נערכה השוואה בין לבין אימהות וסבתות לילד/לנכד עם התפתחות נורמטיבית.

במחקר נטלו חלק 100 אימהות ערביות לילד עם מוגבלות שכלית התפתחותית (בגילאי 3-14), 96 אימהות ערביות לילד עם התפתחות נורמטיבית, 101 סבתות ערביות לנכד עם מוגבלות שכלית התפתחותית, ו-100 סבתות ערביות לנכד עם התפתחות נורמטיבית. האימהות והסבתות לילד/לנכד עם מוגבלות שכלית התפתחותית אותרו באמצעות לשכות הרווחה המקומיות ומסגרות אק"ם, ואילו קבוצת השוואה אותרה באזור מגוריהן של האימהות והסבתות לילד/לנכד עם מוגבלות שכלית התפתחותית.

במחקר נעשה שימוש בתשעה כלי מחקר: 1. שאלון צמיחה ממשבר – Stress Related Growth Inventory (Tedeschi & Calhoun, 1996) – רק עבור הסבתות; 2. שאלון בריאות נפשית – Mental Health Inventory (Veit & Ware, 1983); 3. שאלון תפיסת הסבות – MEG – Multidimensional Experience of Grandparenthood Set of Inventories (Findler et al., 2013); 4. שאלון הערכה

עצמית – Rse-Self Esteem (Rosenberg, 1965); 5. שאלון תמיכה אמוציונלית ואינסטרומנטלית –
Support Functions Scale (Dunst, Trivette, & Deal, 1988); 6. שאלון להערכת דחק – PSS –
Perceived Stress Scale (Cohen, Kamarck, & Mermelstein, 1983); 7. שאלון אשמה ובושה –
State Shame And Guilt Scale (Tangney & Dearing, 2002); 8. שאלון פרטים דמוגרפיים אשר
חובר על ידי עורכת המחקר הנוכחי; 9. ראיונות עומק חצי פתוחים.

לאחר תום מילוי השאלונים הראשונים, שש אימהות ושבע סבתות המשיכו לתאר בריאיון חצי פתוח
את החוויה האישית שלהן כאימהות וכסבתות לילד/לנכד עם מוגבלות. ראיונות אלה הוקלטו ותומללו
וציטטו מתוכם מוצגות בדיון כדי להמחיש ולהאיר נושאים אשר הועלו במחקר הכמותי.
מן המחקר הנוכחי עולה כי רמת הדמיון בין אימהות וסבתות לילד/לנכד עם מוגבלות לבין האימהות
והסבתות לילד/לנכד עם התפתחות נורמטיבית עולה על רמת השוני ביניהן.

מן הממצאים הנוגעים לקבוצת האימהות לא עלו הבדלים במשתני המחקר בין אימהות לילד עם
מוגבלות לבין אימהות לילד עם התפתחות נורמטיבית, למעט **ברמת ההערכה העצמית ורמת האשמה**,
כאשר רמת ההערכה העצמית והאשמה היו גבוהות יותר בקרב אימהות לילד עם מוגבלות בהשוואה
לאימהות לילד עם התפתחות נורמטיבית. יתכן שמציאות החיים של גידול ילד עם מוגבלות חשפה את
הכוחות הטמונים באימהות ואילצה אותן להשתמש בכלל המשאבים הפנימיים והחיצוניים העומדים
לרשותן ולמעשה לעצב את עצמן מחדש. כמו כן, יתכן שהעובדה שאימהות אלו התמודדו עם הסטיגמות
והקשיים החברתיים והמשפחתיים וצלחו בתפקידן ובנאמנותן לילדיהן ולנכדיהן, אפשרה להן להיווכח
בכוחותיהן וחיזקה את תחושת הערך העצמי שלהן. באשר להבדל בתחושת האשמה, ניתן לקשר גם
אותו למאפייני החברה הערבית, בה למוניטין המשפחתי משמעות רבה וציפיות גבוהות המופנות כלפי
האם. לידתו של ילד עם מוגבלות עלולה להעיב על תפיסת תפקיד האם ולהוביל לרגשות אשמה רבים,
כאשר המסרים העוברים אליה מהסביבה משדרים שאינה עומדת בדרישות תפקידה.

בדומה לאימהות, מן הממצאים הנוגעים לסבתות עלה **שרמת ההערכה העצמית** של הסבתות
לנכד עם מוגבלות גבוהה מרמת ההערכה העצמית של סבתות לנכד עם התפתחות נורמטיבית. יתכן

שתפקידן המיוחד של סבתות אלה במשפחות ילדיהן עם המוגבלות ותחושת החיוניות והמסוגלות המתלווה אליו בצד ההערכה והכרת התודה מצד משפחתן, גורמת להן לתחושת ערך עצמי גבוהה יותר.

באשר **לתפיסת התפקיד הסביבי**, מן הממצאים עלה כי קיימים הבדלים בקבוצת האימהות בממד ההתנהגותי (תמיכה אינסטרומנטלית ותמיכה רגשית) ובממד הרגשי (רגשות חיוביים ושלייליים). אימהות לילד עם מוגבלות חשו כי הן מקבלות פחות תמיכה מהסבתות לעומת אימהות לילד עם התפתחות נורמטיבית. כמו כן, אימהות לילד עם מוגבלות דיווחו על רמות נמוכות יותר של רגשות חיוביים מצד הסבתות לעומת אימהות לילד עם התפתחות נורמטיבית. בנוסף, אימהות לילד עם מוגבלות דיווחו על רמות גבוהות יותר של רגשות שלייליים בקרב הסבתות, לעומת אימהות לילד עם התפתחות נורמטיבית. הממצאים אודות הממד הרגשי בקרב האימהות אינם תואמים את ממצאי הממד הרגשי בקרב הסבתות אשר לא דיווחו על הבדל בממד זה. מסתבר, שבמשפחות לילד עם מוגבלות, סבתות תופסות את רגשותיהן באופן חיובי יותר בהשוואה לאופן שבו בנותיהן או כלותיהן תופסות זאת.

מן הממצאים בקרב הסבתות עולה כי תחושת ההשקעה בתפקיד הסביבי של סבתות לנכד עם מוגבלות גבוהה מסבתות לנכד עם התפתחות נורמטיבית. מטבע הדברים, הדרישות הכרוכות בצרכיהם של ילדים עם מוגבלות גרמו לסבתות אלה לתרום את חלקן ביתר שאת ולבצע משימות רבות יותר במשפחות אלה.

מהרגרסיות המתייחסות לתרומת המשתנים לדחק ולרווחה הנפשית של האימהות עולה שההערכה העצמית תורמת לרווחה באופן חיובי ולדחק באופן שלילי. מטבע הדברים, למרות הנסיבות התובעניות, אם המעריכה את יכולותיה ומודעת לחוזקותיה חשה שהיא יכולה לנהל את חייה כראוי ויש בה גם בטחון בעתיד שכשדברים יקרו היא תוכל להתגבר ולהתמודד עם קשיים ומשברים.

אשמה, לעומת זאת, תורמת באופן חיובי לדחק ובאופן שלילי לרווחה הנפשית. יתכן שלנוכח הנסיבות הייחודיות, כאשר אימהות מרגישות שהן לא מצליחות להעניק לילד/ה את כל מה שהוא זקוק או חשות רגשות קשים כלפיו או התייחסות עוינת מהסביבה, הן חיות עם עננה של רגשי אשם. אמביוולנטיות כזו עלולה ליצור בתורה, תחושה של דחק ושל חוסר התמודדות עם האתגרים הכרוכים בגידול ילד עם מוגבלות או גידול אחיו ורווחה נפשית מועטה יותר. תמיכה חברתית תרמה לרווחתן

הנפשית של האימהות, אך לא לדחק. הדחק המאפיין אימהות הוא לעיתים רב למרות העזרה והסיוע מצד הסבתות. עם זאת, התחושה של הרוח הגבית, האכפתיות והמסירות מצד אימהותיהן וחמותיהן תורמת לתחושה טובה אשר בתורה גורמת לרווחה נפשית. מהאינטראקציה עולה שרק בקרב בנות, ככל שהן תפסו את אימהותיהן כבעלות מוטיבציה גבוהה יותר בתפקידן כסבתות, כך רווחתן הנפשית היתה גבוהה יותר.

לרווחתן הנפשית של כלל הסבתות תרמו הדחק, הערך העצמי והאשמה, כך שככל שהדחק והאשמה של הסבתות היו נמוכים יותר וככל שהערך העצמי היה גבוה יותר, כך רמת הרווחה היתה גבוהה יותר. מטבע הדברים ובעיקר כשמדובר בנשים מבוגרות יותר, דחק הבא לידי ביטוי בתחושת חוסר שליטה, עצבות, התרגזויות ותסכול על הבעיות שהצטברו, הטריד כנראה את הסבתות, הגביר את מצוקתן והקשה עליהן לחוות רווחה נפשית. בנוסף, האשמה מטבעה מלווה בקונפליקט תוך אישי בין הצווים הפנימיים לבין ההתנהגות (O'Brien, McDonald, & Jackson, 2007) ולכן עלולה לפגום בתהליכי ההסתגלות של האדם. כמו כן, ככל שהערך העצמי של כלל הסבתות היה גבוה יותר, כך הן חשו רווחה רבה יותר, שכן ההכרה בכך שהן בעלות ערך וחיוניות תרמה לתחושתן. לבסוף, לרווחה הנפשית תרמה גם האינטראקציה בין דחק לבין משמעות בסבות. קרי, בקרב סבתות שהמשמעות בתפקיד היתה נמוכה, ככל שהדחק – עליו דיווחו – נמוך יותר, כך רמת הרווחה הנפשית שלהן היתה גבוהה יותר.

לגבי צמיחה אישית בקרב סבתות, תרמו הדחק, ערך עצמי, רמה נון-ליניארית של אשמה, תמיכה מוענקת, עומס ורגשות חיוביים בסבות: מממצאי המחקר עולה כי ככל שרמת הדחק היתה נמוכה יותר, כך הצמיחה האישית היתה רבה יותר. דחק שתואר על ידי הסבתות כקושי מצטבר, תחושה של חוסר יעילות, לחץ ועצבנות תרם לרמות נמוכות יותר של עשייה משמעותית, של רצון לשינוי ולפיתוח הזדמנויות חדשות כפי שהם באים לידי ביטוי בצמיחה אישית. באשר לערך עצמי, מן הממצאים עולה שככל שהערך העצמי גבוה יותר, כך הצמיחה גבוהה יותר. יתכן שעם חלוף השנים ולאחר השקעה ותמיכה מתמשכת בילדיהן ובנכדיהן, הסבתות זקוקות למשאבים ולכוחות פנימיים, אשר יאפשרו להן להתקדם ולהמשיך להתפתח עד כדי תחושה של צמיחה. משמעות הקשר הנון-ליניארי בין אשמה לצמיחה משמעותו שקיים

קשר בין אשמה לצמיחה, אך ורק ברמות אשמה גבוהות שכנראה מניעות את הסבתות לשינוי ולבדיקה מחדש, שבתורן מניבות צמיחה.

בנוסף, עומס מועט ורגשות חיוביים בסבות תרמו לצמיחה. סביר להניח שככל שתפקיד הסבות נתפס כפחות קשה ומכביד ובעל משמעות חיובית יותר, כך גם התפקיד ממלא אותה בהרגשת חיוניות ותרומה למשפחה, תחושות התורמות לצמיחה. שתי האינטראקציות שתרמו לצמיחה הן בין ויתור לבין דחק ובין דחק לבין ערך עצמי. מסתבר שבקרב סבתות אשר רמת הויתור בסבות גבוהה, ככל שהדחק נמוך יותר כך הצמיחה רבה יותר. בנוסף, מהאינטראקציה בין דחק לבין ערך עצמי עולה שבקרב סבתות שהערך העצמי שלהן נמוך, ככל שהדחק נמוך יותר הצמיחה רבה יותר.

הניתוח הדיאדי העלה שככל שהאימהות העריכו את הממד הסימבולי בסבות של אימהותיהן או חמותיהן גבוה יותר כך הבריאות הנפשית של הסבתות היתה נמוכה יותר וככל שהן העריכו את הממד ההתנהגותי כטוב יותר כך הבריאות הנפשית היתה טובה יותר. יתכן והממד הסימבולי המשתקף בתחושת המשכיות של המשפחה, בראיית הילדים כמייצגים את העתיד של המשפחה, מהווה לעיתים עילה למתח ולתחושת תסכול לסבתות. יתר על כן, המחשבה על עתיד של המשפחה כרוך לעיתים גם במחשבה על הזקנה ועל המוות הצפוי ולכן ככל שהעיסוק בו רב יותר במשפחה הוא עלול לפגוע ברווחת הסבים והסבתות. הממד ההתנהגותי מבטא את תפיסת האימהות את סיוע אימהותיהן וחמותיהן לגידול הילד על ידי העשרתו בלמידה במשחק ובפעילויות משותפות או על ידי הענקת חום ואהבה. הערכה חיובית של האימהות לגבי הסבתות תורמת בתורה גם לתחושה הטובה של הסבתא ולרווחה נפשית רבה יותר.

לצמיחתן של הסבתות תרמה הערכה עצמית גבוהה של האימהות והערכה גבוהה של הממד הרגשי בסבות. לעומת זאת, הממד הסימבולי בסבות, כפי שהוערך על ידי האימהות, היה קשור באופן שלילי לצמיחתן של הסבתות. הערכה עצמית חיובית של אימהות מוזכרת בספרות לעיתים קרובות כקשורה גם ליכולת להשתמש במשאבי תמיכה וליהנות מהם (Florian & Findler, 2001). מטבע הדברים, יכולת זו גם מוקרנת על הסבתות, שכן אימהות אלה גם בטוחות בעצמן ללא תחושת איום, ולכן גם יכולות לבטא הכרת תודה כלפי הסבתות שבתורה תורמת לתחושת הצמיחה של הסבתות. גם הממד

הרגשי, אשר בא לידי ביטוי בייחוס רגשות חיוביים לאופן שבו הסבתא חשה בעת מילוי תפקידה, מביא לתחושה טובה של הכרה באיכויותיה של הסבתא ומאליו תורם לתחושת חיוניות וצמיחה. מנגד, בקו אחד עם הממצא לגבי הרווחה הנפשית של הסבתות, גם לגבי צמיחה, כאמור, הממד הסימבולי בסבות תרם דווקא באופן שלילי לצמיחה. הצמיחה שמסמלת אופק ותחושת סיפוק וחיוניות עומדת לעיתים בניגוד למחשבות על הזקנה ועל האובדנים הכרוכים בה. התזכורת לכל אלה גלומים בממד הסימבולי, ולכן היא עלולה ליצור מתח ולהעיב על הסבתות וכך למנוע את תחושת הצמיחה.

ממצאי המחקר הנוכחי עולה זיקה משמעותית בין הדורות. אימהות וסבתות ערביות מייחסות חשיבות רבה לתפקידן של סבתות במשפחה והן מהוות משאב פוטנציאלי ייחודי במשפחה. ניסיון, הזמן העומד לרשותן, המוטיבציה להעניק תמיכה רגשית ואינסטרומנטלית בצד תחושת המחויבות למשפחה מציבה אותן בראש מערכת התמיכה של ילדיהן. עם זאת, בעודן תורמות ומעניקות, קיימת התייחסות מועטה בקרב אנשי מקצוע לחווייתן ולצרכיהן ולמבטן של בנותיהן וכלותיהן עליהן. לכן, על מנת להפיק את הפוטנציאל הגלום בתמיכתן, יש צורך בתכניות התערבות בין דורית אשר מאופיינת ברגישות תרבותית ובהתייחסות למאפייני הייחודיים של המשפחה הערבית. על תכניות אלה לכלול מתן מידע וידע על נושא המוגבלות, פיתוח ערוצי תקשורת במשפחה, פיתוח מיומנויות רלוונטיות לילד עם המוגבלות ותמיכה רגשית בסבתות ובאימהות.

- [לפריט המלא](#)
- [למאגר המחקרים של קרן שלם](#)
- [למאגר כלי המחקר של קרן שלם](#)